

جمهوری اسلامی ایران

مرکز مدیریت حوزه علمیة استان قم

رساله علمی سطح 4

بررسی نظام آموزش شیعیان از عصر صفویه تا عصر قاجار

استاد راهنما: حضرت آیت الله یوسفی غروی

استاد مشاور: حضرت حجه الاسلام و المسلمین دکتر محمد رضا
جباری

محقق: عیسی محبی

چکیده

یکی از شاخص‌های بارز فرهنگ در هر جامعه وجود نهاد تعلیم و تربیت است در ایران از دوران باستان آموزش و پرورش وجود داشته است با روی کار آمدن دولت صفوی توجه ویژه و خاصی به امر تعلیم و تربیت صورت گرفت و در این راستا مکتب‌خانه‌ها و مدارس و کتاب‌خانه‌ها از مهم‌ترین نهادهای آموزشی بودند و موقوفات بسیاری اختصاص داده شد و در حقیقت می‌توان گفت عصر صفوی عصر شکوفایی دو پدیده مهم بوده است 1- نهاد وقف که بیشترین وقف در این دوران شد 2- ساخت و احداث فضاها و اماکن آموزشی که به تعبیر بعضی از نویسندگان در این دوران آنقدر رقابت زیاد بوده است که زمین مناسب برای وقف در اصفهان پیدا نمی‌شد و افراد مجبور بودند برای خرید زمین و وقف آن به نقاط دور دست بروند و در این دوران بسیاری از دانشمندان و علماء بزرگ تحویل جامعه شدند اما با حمله افغانه به اصفهان بسیاری از اماکن آموزشی از بین رفت موقوفات مصادره شد و علماء به عتبات عالیات مهاجرت نمودند و شهر اصفهان را می‌توان گفت به نوعی خالی از سکنه شد تا اینکه با روی کار آمدن دولت نادرشاه و سرکوب و اخراج افغانها توسط وی نادر نیز عملاً توجهی به امر آموزش نشان نداد و بیشترین فعالیت وی اشتغال به جنگ و کشورگشایی بود با سقوط دولت افشاریه و روی کار آمدن دولت زندیه اگرچه آرامشی نسبی در کشور به وجود آمده بود اما هرگز آن شکوفایی علمی در دوران صفویه پدید نیامد و رکود علمی در کشور وجود داشت با سقوط دولت زندیه و روی کار آمدن دولت قاجار نظام آموزش در این دوران همانند دوران صفویه بر پایه و محور مکاتب و مدارس دینی بود در دوران قاجار بعد از شکست ایران در جنگ با دولت روسیه با اقداماتی نظیر اعزام محصل به خارج از کشور و تأسیس مدارس جدید نظیر دارالفنون سعی در تحول نظام آموزش داشتند لذا در این رساله و تحقیق به دنبال آن هستیم بیان نماییم نظام آموزش شیعیان از عصر صفویه تا قاجار دارای چه ویژگی‌هایی بوده است؟ و شیوه مدیریت در نظام آموزش از دوران صفویه تا قاجار چگونه بوده است؟ و شیوه‌ها و روش‌های آموزش چگونه بوده است؟ و سپس زمینه‌های فکری و اقدامات ایرانیان برای تحول نظام آموزش چگونه بوده است؟ و آموزش و پرورش در دوره مشروطیت دارای چه وضعیتی بوده است؟ و در این تحقیق این نتایج به دست آمد که 1- نظام آموزش از دوره صفویه تا قاجار بر پایه و دو محور مکاتب و مدارس بوده است سپس در عصر قاجار نظام آموزش از مکاتب به مدارس نوین مبدل گشت 2- در مکاتب دوران صفویه تفاوت چندانی از نظر محتوا و کیفیت دیده نمی‌شود 3- در نظام آموزش مکاتب نیروهای انسانی وجود داشته است و به نوعی خصوصی سازی در امر آموزش بوده است که هزینه‌های آن توسط اولیاء پرداخت می‌شد 4- در مکاتب از شیوه‌ها و روش‌های آموزشی خاصی پیروی می‌شده

است و میان والدین و مکاتب ارتباط بوده است در باب مدارس دینی این نتایج به دست آمد 1- در عصر صفوی جنبش و نهضت مدرسه سازی فراوانی وجود داشته است 2- در مدارس دینی متولی به عنوان سرپرست نقش اصلی در پیشبرد امور مدارس داشته است 3- در مدارس دینی مدیریت آموزش و خدمات و تسهیلات و پژوهشی و فرهنگی و تبلیغی و بازرسی و اداری و مالی وجود داشته است 4- در مدارس دینی برای پذیرش طلاب و اساتید ضوابط و قوانینی برای گزینش وجود داشته است 5- در مدارس دینی برای طلاب مدت زمان تحصیلی و نظارت بر سنجش طلاب و نظارت بر حضور و غیب وجود داشته است 6- در مدارس دینی برای طلاب اسکان وجود داشته است 7- در مدارس دینی فعالیت‌های پژوهشی وجود داشته است و کتابخانه-هایی در این زمینه تأسیس می‌کردند 8- در مدارس مدیریت اداری و مالی وجود داشته است و بر پرداخت‌ها و هزینه‌ها نظارت و قوانینی محکم وجود داشته است

مدارس دینی عصر صفویه پس از سقوط صفویه بسیاری از آنان از بین رفت و یا موقوفات آنان مصادره شد

در عصر زندیه و افشار توجه چندانی به امر آموزش و ساخت و ساز مدارس دینی نمی‌شد

در زمان قاجار مکاتب مبدل به مدارس جدید شدند و عوامل زیادی در این زمینه نظیر مطبوعات و شخصیت‌ها همانند امیرکبیر و رشیدیه تأثیر زیادی در این تحول آموزشی داشتند و دانش آموزان زیادی به خارج اعزام گشتند و مدارس دخترانه زیادی تأسیس شد لذا ما در این تحقیق و رساله در باب بر آنیم در فصل آموزش در عصر صفوی در باب وضعیت کالبدی و امکانات و ابزارهای آموزشی و مدیریت آموزش و شیوه‌ها و روش‌های آموزشی مورد بحث قرار گرفته است و در باب مدارس دینی نظر فضای کالبدی مدارس در باب ساخت و ساز و معماری و مدیریت و آموزش و شیوه‌ها و روش‌های علمی مورد بحث قرار گیرد و در فصل بعد وضع مدارس دینی در اصفهان بعد از حمله افغان‌ها و در دوران افشاریه و زندیه بیان نماییم سپس در فصل بعد آموزش و پرورش در عصر قاجار عیناً همانند زمان صفویه مورد بحث می‌باشد و سپس امر آموزش در زمان قبل از مشروطه و بعد از مشروطه و زمینه‌های فکری و اقدامات ایرانیان برای تحول نظام آموزشی و آموزش و پرورش بعد از مشروطه مورد رسیدگی قرار گرفته است لذا در این تحقیق علاوه بر مفهوم شناسی در این راستا به بیان قوانین و توضیح و تفسیر و تبیین آنها در هر باب پرداخته شده است و کلید واژگان: نظام، مکتب، مدارس، افشاریه، زندیه، قاجار، می‌باشند

فهرست

ج	تقدیم
د	سپاس
ه	چکیده
ز	فهرست
1	مقدمه
2	بیان مسأله و تعیین قلمرو آن
3	اهمیت و جایگاه موضوع
4	اهداف و فوائد تحقیق
5	سؤالات تحقیق:
6	فرضیات:
7	پیشینه تحقیق و امتیاز این پژوهش
10	روش پژوهش
10	مفهوم شناسی
13	بخش اول: نظام آموزش از عصر صفوی تا عصر قاجار
13	فصل اول: آموزش در عصر صفوی
14	مقدمه
15	1 - مکتب خانه‌ها
15	1-1: وضعیت کالبدی مکتب خانه‌ها و امکانات و ابزار آموزشی
15	الف: نیروهای انسانی
17	ب: امکانات سرمایه‌ایی
17	مخارج و هزینه‌ها

19	ج: امکانات آموزشی و ابزار مصرفی
19	1- ج: ابزارهای آموزشی
21	2- ج: منابع و متون درسی
22	2-1: مدیریت آموزش
22	الف: زمان آغاز سال تحصیلی و تعطیلات
22	تعطیلات
22	ب: شرایط تحصیل و تعداد دانش آموزان
25	تعداد دانش آموزان
25	ج: ساعات کاری و مکان تشکیل جلسات درسی
26	مکان تشکیل جلسات درسی
27	3-1: شیوه‌ها و روش‌های آموزشی
27	الف: شیوه‌های تدریس
28	ب: شیوه‌های انضباطی
31	ج: شیوه ارتباط با والدین
33	د: شیوه ارزیابی علمی
34	2- مدارس دینی عصر صفوی
34	1- 2: فضای کالبدی مدارس
34	الف: نحوه ساخت و احداث مدارس
35	ب: شیوه معماری مدارس
39	2-2: مدیریت و تشکیلات
39	الف: وظایف متولی
40	ب: مدیریت آموزشی

- 1-ب: تعیین ضوابط و جذب و گزینش طلاب و شرایط خدمات به آنها 40
- 2-ب: تعیین ضوابط گزینش اساتید 43
- 3-ب: تعیین مدت زمان تحصیل و سنجش پیشرفت طلاب 45
- 4-ب: نظارت بر حضور و غیاب طلاب و نوع حضور آنان در مدارس (شبانه روزی، رفت و آمدی) 46
- 5-ب: تعیین مواد و منابع درسی 48
- 6-ب: مشاغل جانبی و وظایف غیر آموزشی طلاب 50
- ج: مدیریت خدمات و تسهیلات** 50
- 1-ج: پرداخت مقرری 50
- 2-ج: اسکان و شرایط آن 53
- 3-ج: تسهیلات عمومی و خدمات جنبی به طلاب 55
- د: مدیریت پژوهشی** 56
- 1-د: ایجاد فضای کتابخانه و اهداء کتب و تعیین ضوابط استفاده از کتابخانه 56
- 2-د: اختصاص منابع جهت امور پژوهشی و محافظت از فضای فیزیکی کتابخانه 59
- ه: مدیریت تبلیغی و فرهنگی** 60
- 1-ه: تهیه و تدوین برنامه‌های تبلیغی جهت ارتقاء سطح معنویت طلاب 60
- و: مدیریت نظارت و بازرسی** 61
- ز: مدیریت اداری و مالی** 62
- 1-ز: بودجه و منابع تامین آن 62
- 2-ز: هزینه‌ها و پرداخت‌ها 65
- 3-ز: نظارت مالی و حسابرسی 67
- 4-ز: حفظ اموال و نگه داری املاک و مستغلات 68

5-	ز: پرداخت حقوق اساتید	70
3-2:	شیوه‌ها و روش‌های آموزشی	71
الف:	شیوه و آداب آغاز تدریس	71
ب:	روش‌ها و گونه‌های آموزش	72
1-	ب: سماع	72
2-	ب: قرائت	73
3-	ب: املاء	73
4-	ب: مطالعه و مباحثه	74
ج:	شیوه و ترتیب فراگیری علوم	75
د:	شیوه ارزیابی علمی	76
	فصل دوم: وضع مدارس دینی پس از انقراض حکومت صفویه	78
1-	مدارس دینی پس از سقوط دولت صفوی به دست افغانه	80
	مقدمه	79
2-	افشاریه	85
3-	زندیه	87
	بخش دوم: نظام آموزش در عصر قاجار	90
	فصل اول: نظام آموزش به سبک سنتی	90
	مقدمه	91
	1- مکتب خانه‌ها	92
1-1:	وضعیت کالبدی مکتب خانه‌ها و امکانات و ابزارهای آموزشی	92
الف:	نیروهای انسانی	92
ب:	امکانات سرمایه‌ای	94

94	مخارج و هزینه‌ها
96	ج: امکانات آموزشی و ابزار مصرفی
96	1- ج: ابزارهای آموزشی در مکتب خانه‌ها
98	2- ج: مواد و منابع درسی
99	2- 1: مدیریت آموزش
99	الف: زمان آغاز سال تحصیلی و تعطیلات
100	تعطیلات
101	ب: شرایط تحصیل و تعداد دانش آموزان
102	تعداد دانش آموزان
102	ج: ساعات کاری و مکان تشکیل جلسات درسی
103	مکان تشکیل جلسات درسی
105	3- 1: شیوه‌ها و روش‌های آموزشی
105	الف: شیوه‌های تدریس
106	ب: شیوه‌های انضباطی
109	ج: شیوه ارتباط با والدین
110	د: شیوه ارزیابی علمی
112	2- مدارس دینی عصر قاجار
112	1- 2: فضای کالبدی مدارس
112	الف: نحوه ساخت و احداث مدارس
112	ب: شیوه معماری مدارس
116	2- 2: مدیریت و تشکیلات
116	الف: وظایف متولی

- ب: مدیریت آموزشی: 117
- 1-ب: تعیین ضوابط و جذب و گزینش طلاب 117
- 2-ب: تعیین ضوابط گزینش اساتید 120
- 3-ب: تعیین مدت زمان تحصیل و سنجش پیشرفت طلاب 124
- 4-ب: نظارت بر حضور و غیاب طلاب و نوع حضور آنان در مدارس 126
- 5-ب: تعیین مواد و منابع درسی 128
- 6-ب: مشاغل جانبی و وظایف غیر آموزشی طلاب 129
- ج: مدیریت خدمات و تسهیلات** 130
- 1-ج: پرداخت مقرری 130
- 2-ج: اسکان و شرایط آن 130
- 3-ج: تسهیلات عمومی و خدمات جنبی به طلاب 132
- د: مدیریت پژوهشی** 133
- 1-د: ایجاد فضای کتابخانه و اهداء کتب و تعیین ضوابط استفاده از کتاب خانه 133
- 2-د: اختصاص منابع جهت امور پژوهشی و محافظت از فضای فیزیکی کتاب خانه 136
- ه: مدیریت تبلیغی و فرهنگی** 138
- 1-ه: تهیه و تدوین برنامه های تبلیغی جهت ارتقاء سطح معنویت طلاب 138
- و: مدیریت نظارت و بازرسی** 140
- ز: مدیریت اداری و مالی** 141
- 1-ز: بودجه و منابع تامین آن 141
- 2-ز: هزینه ها و پرداخت ها 143
- 3-ز: نظارت مالی و حسابرسی 143
- 4-ز: حفظ اموال و نگه داری املاک و مستغلات 146

147	5- ز: پرداخت حقوق اساتید
148	3-2: شیوه‌ها و روش‌های آموزشی
148	الف: شیوه و آداب آغاز تدریس
148	ب: روش‌ها و گونه‌های آموزش
149	1- ب: سماع و املاء
149	2- ب: مطالعه و مباحثه
150	ج: شیوه و ترتیب فراگیری علوم
151	د: شیوه ارزیابی علمی
153	فصل دوم: نظام آموزش به سبک جدید
153	1- نظام آموزش پیش از مشروطه
154	مقدمه
154	الف: زمینه‌های فکری و اقدامات ایرانیان برای تحول نظام آموزشی و پیدایش مدارس جدید
154	1- الف: روزنامه‌ها و گسترش علوم جدید
156	2- الف: نوآوران و پیشگامان مدارس
156	امیرکبیر
171	میرزا حسن رشديه
184	ب: اقدامات ایرانیان
184	1- ب: اعزام محصل به خارج از کشور
189	2- ب: تأسیس صنعت چاپ و نشر
192	2- نظام آموزش پس از انقلاب مشروطه
192	1- 2: دولت و مدارس جدید
194	2: 2: وضعیت تحصیلی زنان و نقش زنان در تأسیس مدارس جدید

3-2: انجمن معارف 196

نتیجہ گیری 200

منابع 203

مقدمه

آموزش و پرورش در دین مقدس اسلام بسیار مورد تأکید قرار گرفته است و خداوند متعال در اولین آیات نازل شده بر وجود نورانی پیامبر خاتم (ص) امر به خواندن می‌نماید و به قلم قسم یاد می‌نماید و در احادیث نبوی و همین‌طور احادیث ائمه معصومین (علیهم السلام) بر وجوب یادگیری و تعلیم تأکید فراوان گردیده است

با آغاز و شکل‌گیری دین مقدس اسلام پیامبر (ص) به مسأله آموزش عنایت بسیار داشتند و در حقیقت رسول خاتم (ص) به عنوان نخستین معلم و مربی مسلمانان به امر آموزش و تربیت می‌پرداختند و نهاد مقدس روحانیت در عصر رسالت شکل گرفت و بعد از آن هم در عصر امامت ائمه (علیهم السلام) به اوج شکوفایی رسید در دوران امامت امام باقر (ع) و امام صادق (ع) تعلیم و تربیت و تشکیل کلاس و حلقه‌های درسی و مباحث علمی رونق زیادی گرفت

مساجد در اسلام از مهم‌ترین کانون‌های تعلیم و تربیت بودند در ایران نیز بعد از اسلام مکاتب و مدارس دینی از مهم‌ترین نهادهای آموزشی بودند که با حمله مغول کشور دچار خسارت‌های زیادی گشت تا اینکه با آغاز و ظهور دولت صفویه و اعلان رسمی مذهب تشیع در کشور و همزمان دعوت از علمای بلاد مختلف مخصوصاً جبل عامل و بحرین فصل جدیدی در توسعه و گسترش علوم دینی باز شد سیستم آموزش در دوران صفویه بر دو محور مکاتب و مدارس بود و مدارس زیادی ساخته شد و حضور عالمان بنام دین نظیر شیخ بهایی، علامه مجلسی و سایر علمای دیگر خود گویای این مسئله می‌باشد بعد از آن با سقوط دولت صفویه و حمله و فتنه افغان‌ها بسیاری از موقوفات از میان رفت و بسیاری از مدارس و مکاتب خسارات زیادی دیدند با سقوط افغان‌ها و روی کار آمدن حکومت افشاریه کشور بیشتر مشغول جنگ و درگیری بود و عملاً توجهی به مسأله آموزش صورت نمی‌گرفت و با آغاز حکومت زندیه باز هم مدارس دینی و مکاتب آن رونق دوران صفویه را نداشتند و پیشرفت خاصی در این دوران صورت نگرفت اما با روی کار آمدن دولت قاجار امر مدرسه سازی بار دیگر رونق گرفت و مدارس علمیه بسیار زیادی در نقاط مختلف کشور ساخته شد سیستم آموزش هم در این دوران همانند دوران صفویه بود به صورت مکاتب و مدارس دینی بود سپس در زمان قاجار با تحول در نظام آموزش در کشور عملاً دیگر مکاتب جای خود را به مدارس جدید دادند و در زمان قاجار با اقداماتی نظیر اعزام محصل به خارج از کشور و تأسیس دارالفنون و اقداماتی دیگر نظام آموزش وضعیت جدیدی به خود

گرفت که در این نوشتار بر آنیم که وضعیت کالبدی و مدیریت و شیوه‌ها و روش‌های آموزشی را در مدارس و مکاتب مورد بررسی قرار دهیم انشاءالله

بیان مسأله و تعیین قلمرو آن

یکی از شاخص‌های بارز فرهنگ در هر جامعه وجود نهاد تعلیم و تربیت است در ایران از دوران باستان آموزش و پرورش بوده است با روی کار آمدن دولت صفوی توجه ویژه و خاصی به امر تعلیم و تربیت صورت گرفت و در این راستا مکاتب و مدارس و کتاب‌خانه‌ها از مهمترین نهادهای آموزش بودند و فضاهای آموزشی بسیار زیادی تأسیس شد با حمله افغانها به اصفهان تخریب‌های بسیاری شد و رکود آموزشی زیادی ایجاد گردید سپس با روی کار آمدن دولت نادرشاه و اخراج افغانها از ایران دولت نادرشاه عملاً بیشترین کار و فعالیت وی به جنگ و کشورگشایی صورت می‌گرفت و بعد از سقوط دولت نادرشاه و روی کار آمدن دولت زندیه در کشور باز آن پیشرفت علم در دوره صفویه هرگز حاصل نشد و بلکه رکود علمی همچنان پا برجا بود تا اینکه با روی کار آمدن دولت قاجار توجه به امر آموزش و پرورش نیز صورت گرفت مدارس شیعی مجدداً فعال گردیدند و در این دوران با فعالیتهایی نظیر اعزام دانشجو به خارج از کشور و تاسیس دارالفنون گام‌های زیادی برداشته شد این رساله در پی آن است بیان نماید با اعلان مذهب رسمی تشیع در عصر صفویه این اعلان رسمی چه تأثیری بر محتوای آموزشی داشته و چه تغییراتی ایجاد نمود همچنین شیوه‌های آموزشی، کیفیت و محتوای درس، مراحل آموزش، جنبش نهضت مدرسه سازی، رابطه نهادهای علمی با هم، نظام طلبگی و استادی، و همچنین آثار حمله افغانها بر فضای آموزشی و رکود علمی در عصرهای زندگی و افشاری و همین طور در دوران قاجار که با اعزام دانشجویان به خارج و با حضور مدارس خارجی در ایران و اقدامات افراد مهمی نظیر، رشدیه و امیر کبیر و همین طور وضعیت تحصیلی زنان را مورد بررسی قرار دهد

اهمیت و جایگاه موضوع

نظام آموزش مخصوصا در مدارس دینی است که وضعیت کالبدی و امکانات و ابزارهای آموزشی و شیوه مدیریت و شیوه‌ها و روش‌های آموزشی و مدارس دینی در باب فضای کالبدی و شیوه معماری و شیوه مدیریت در قالب مدیریت‌های آموزشی، خدمات و تسهیلات، پژوهشی، تبلیغی و فرهنگی و نظارت و بازرسی، اداری و مالی و شیوه‌ها و روش‌های آموزشی و وضعیت مدارس پس از سقوط صفویه در دوران افغانه و افشاریه و زندیه و همینطور با همین مباحث دوران صفویه در عصر قاجار در دو قالب نظام آموزش سنتی و جدید هم زمان با تحول در نظام آموزش در دو عنوان پیش از مشروطه و بعد از مشروطه مورد بحث قرار گرفته است و چون مطالب در این باره به صورت پراکنده در کتب مختلف می‌باشد و اگر کسی بخواهد اطلاعاتی بیابد باید به متون فراوان مراجعه نماید که شاید چندان قابل دسترسی نباشند لذا این رساله با جمع‌آوری این مطالب و بیان آنها به صورت دقیق اطلاعات فراوانی می‌دهد و این پژوهش می‌تواند مورد استفاده حوزه‌های علمیه، دانشگاه‌ها و موسسات و مراکز علمی، آموزش و پرورش و یا سازمان تبلیغات و پژوهشگران تاریخ مورد استفاده قرار بگیرد (انشالله)

اهداف و فوائد تحقیق

توسعه علمی در امر شناخت نظام آموزشی عصرهای صفوی تا قاجار، شناخت موقعیت جغرافیایی مدارس و مکاتب، آشنایی با پیشینه تاریخی مدارس علمی، آشنایی با فضای معماری و تزییناتی آن عصرها، شناخت عالمان و فقها و دانشمندان آن عصرها و خدمات آن عزیزان، روشها و شیوه های آموزشی

سؤالات تحقیق:

سؤال اصلی (عنوان رساله): نظام آموزشی شیعیان از عصر صفویه تا عصر قاجار دارای چه ویژگی‌هایی بوده است؟

سؤالات فرعی

1. وضعیت کالبدی فضاهای آموزشی از دوره صفویه تا قاجار چگونه بوده است
2. شیوه مدیریت در نظام آموزش از دوره صفویه تا قاجار چگونه بوده است؟
3. شیوه‌ها و روش‌های آموزش در این عصرها چگونه بوده است؟
4. زمینه‌های فکری و اقدامات ایرانیان برای تحول نظام آموزش در عصر قاجار چگونه بوده است؟
5. نظام آموزش در عصر مشروطیت دارای چه وضعیتی بوده است؟

فرضیات:

- 1- نظام آموزش از دوره صفویه تا قاجار بر پایه دو محور مکاتب و مدارس دینی بوده است
- 2- در نظام آموزش مکاتب از امکانات و ابزارهای آموزشی استفاده می شده است
- 3- در نظام آموزش مکاتب مدیریت آموزش وجود داشته است
- 4- در نظام آموزش مکاتب از شیوه‌ها و روش‌های گوناگون آموزشی استفاده می شده است
- 5- در عصر صفوی جنبش و نهضت مدرسه سازی زیادی وجود داشته است
- 6- در مدارس دینی متولی به عنوان سرپرست و مدیریت‌های آموزشی و خدمات و تسهیلات و پژوهشی و فرهنگی و تبلیغی و بازرسی و اداری و مالی وجود داشته است
- 7- در مدارس دینی از شیوه‌ها و روش‌های گوناگون آموزشی استفاده می شده است
- 8- با سقوط دولت صفویه بسیاری از مدارس دینی و موقوفات از میان رفت
- 9- در دوران افشاریه و زندیه توجه زیادی به امر ساخت و ساز مدارس دینی و آموزش صورت نمی گرفت
- 10- در زمان قاجار مدارس دینی مجدداً فعال گردیدند
- 11- در زمان قاجار نظام آموزشی مکاتب به مدارس نوین مبدل گشت
- 12- در زمان قاجار عوامل زیادی نظیر شخصیت‌ها همانند رشديه و امیرکبیر و مطبوعات تأثیر زیادی در تحول نظام آموزشی داشتند
- 13- در زمان قاجار بعد از شکست ایران در جنگ با روسیه اقداماتی نظیر اعزام محصل به خارج از کشور و آوردن صنعت چاپ و نشر برای تحول آموزشی در ایران انجام شد
- 14- در زمان قاجار بعد از مشروطه قوانینی جهت تحول نظام آموزشی تصویب شد

پیشینه تحقیق و امتیاز این پژوهش

(سابقه و نتایج تحقیقات دیگران در خصوص موضوع و امتیاز این پژوهش نسبت به آنها) با توجه به اینکه از دوران صفویه تا دوران قاجار تحولات بسیار زیادی در امر آموزش در کشورمان اتفاق افتاده است و در دورانی فعالیت‌های بسیار و بعد رکودهایی در این عرصه بوده است با توجه به تبعات بسیار اینجانب فعالیت‌های علمی در این عرصه به این صورت شکل نگرفته است و منابع در این مورد به صورت پراکنده و یا تاریخ آموزش و پرورش را به صورت کلی بیان نموده‌اند اما هیچ وقت چهار عصر را با هم به صورت دقیق و با جزئیات بحث نگردیده است لذا از امتیازات این تحقیق بررسی وضعیت علمی مکاتب و مدارس دینی به صورت دقیق و با نگاهی خاص مخصوصاً از حیث آموزشی و مدیریتی و با دسته‌بندی و اسلوب خاص در هر قسمت می‌باشد، و از دیگر ویژگیها با توجه به اینکه کتب تاریخی در عصر زندیه و افشاریه بیشتر با رویکرد نظامی تألیف گردیده است منابع بسیاری در این زمینه وجود ندارد ولی این رساله با بررسی زندگینامه بزرگان و علما سعی در استخراج مطالب به صورت دقیق دارد و از دیگر امتیازات بررسی سه فضای آموزشی مکاتب و مدارس دینی و همین طور زمینه‌ها و آموزش جدید و تحولات آن در عصر قاجار در یک جا بحث می‌گردد که این خود از امتیازات این رساله می‌باشد

در اینجا به چند مورد از کتب مرتبط با این موضوع اشاره می‌گردد

1- سیر حوزه‌های علمی شیعه حضرت آیت‌الله العظمی صافی گلپایگانی 2- تاریخچه مکتب‌خانه ها و مدارس قدیم آستان قدس رضوی با تکیه بر اسناد (صفویه تا قاجاریه) گردآورنده جهان پور، فاطمه 3- تاریخ آموزش و پرورش در ایران کمال درانی 4- تاریخ مدارس ایران از عهد باستان تا تأسیس دارالفنون حسین سلطان زاده 5- نقش شیعه در فرهنگ و تمدن اسلام و ایران نویسنده:

دکتر علی اکبر ولایتی

1- سیر حوزه‌های علمی شیعه نویسنده: حضرت آیت‌الله العظمی صافی گلپایگانی

این کتاب به صورت پرسش و پاسخ تهیه گردیده است که سؤالاتی پرسیده می‌شود و حضرت آیت‌الله صافی به آنها پاسخ می‌دهند در این کتاب سؤالاتی در باره حوزه‌های علمی صدر اسلام و همینطور حوزه‌های علمی شیعه و عالمان بزرگ حوزه‌ها و همینطور کیفیت کار حوزه‌ها و امور مالی حوزه‌ها و وضعیت کمی حوزه و مکتب خانه‌های قدیم و همینطور رسالات حوزه‌های دینی پرداخته شده است که کتاب بسیار جامع و مفیدی می‌باشد

2- تاریخ آموزش و پرورش ایران: قبل و بعد از اسلام نویسنده کمال درانی

نگارنده در کتاب حاضر به تبیین تاریخ آموزش و پرورش ایران از دوره‌ی باستان تا عصر حاضر پرداخته است کتاب حاضر در چهار فصل به بیان تاریخ آموزش و پرورش ایران قبل و بعد از اسلام می‌پردازد وی تاریخ آموزش و پرورش را بر حسب محتوای تغییرات فرهنگی و فلسفی در ایران، به سه دوره‌ی بزرگ ایران باستان یا دوره‌ی کهن، دوره‌ی اسلامی یا دوره‌ی میانه، و دوره‌ی تجدد (از قاجاریه به بعد) تقسیم‌بندی کرده است

وی در ابتدا در فصل اول در کلیات به بیان رابطه‌ی تاریخ با آموزش و پرورش می‌پردازد سپس در فصل دوم به بیان آموزش و پرورش در قبل از اسلام پرداخته است که به بیان اوضاع اجتماعی و فرهنگی ایران باستان و مبحث آموزش و پرورش در زمان قاجار پرداخته است و بعد بیان آموزش و پرورش بعد از اسلام پرداخته است آموزش عالی در ایران و مکتب پرداخته است سپس اوضاع اجتماعی ایران و فرهنگی ایران از حمله‌ی مغول تا تماس ایران با اروپا می‌پردازد و در فصل آخر به بیان شرایط اوضاع سیاسی و اجتماعی و فرهنگی ایران در عصر قاجار می‌پردازد و همینطور نظام آموزش ایران می‌پردازد

3- تاریخ مدارس ایران از عهد ایران باستان تا تأسیس درالفنون

وی در این کتاب در ابتدا به بیان وضعیت آموزش و پرورش از دوران باستان و همینطور بیان اوضاع و احوال آموزش و پرورش قبل و بعد از اسلام می‌پردازد سپس به بیان اسم مدارس و شرح گوشه‌ی مختصری از وضعیت آنان در هر دوره‌ی خاص می‌پردازد و سپس به بیان گوشه‌ای از وضعیت و شیوه‌ی اداره‌ی مدارس می‌پردازد

4- تاریخچه‌ی مکتب‌خانه‌ها و مدارس قدیم آستان قدس رضوی با تکیه بر اسناد (صفویه تا قاجاریه) گردآورنده جهان پور، فاطمه

این کتاب اسناد مدرسه علمیه فاضل خان در دوره قاجاریه و اسناد مکتب خانه‌های آستان قدس رضوی از ابتدا تا انتهای این دوره را معرفی کرده است. بیشتر اسناد معرفی شده در این کتاب به چگونگی اداره مدارس، تعداد شاگردان، نوع دروس و هزینه‌ها مربوط است فاطمه جهان پور نویسنده‌ی اثر در ابتدای هر بخش نمایی از تاریخچه مدارس مذکور را با استفاده از منابع و اسناد موجود ارائه داده است. در این پژوهش با کمک حدود شش هزار برگ سند گرانبهای مربوط به مکتب‌خانه‌ها موجود در مدیریت امور اسناد و مطبوعات سازمان، اطلاعاتی مستند در این خصوص به دست آمده است. این اسناد از حدود سال ۱۰۱۲ هـ. ق. یعنی دوره‌ی صفویه، تا سال ۱۳۳۴ هـ. ق. یعنی اواخر دوره‌ی قاجاریه را دربرمی‌گیرد.

این کتاب شامل یک مقدمه و دو فصل است. فصل اول خود شامل دو بخش می‌باشد؛ که بخش اول آن در حد امکان، به مطالعه‌ای مفصّل و جامع درباره تاریخچه مکتب‌خانه‌ها در جوامع اسلامی، با تأکید بر حوزه ایران زمین پرداخته و بخش دوم شامل بازنویسی اسنادی است که در بخش اول به آنها اشاره شده است.

فصل دوم نیز دارای دو بخش است: در بخش اول بحثی مختصر پیرامون مدارس علمیه با تکیه بر مدرسه فاضل‌خان صورت گرفته و بخش دوم این فصل هم به بازنویسی اسناد بخش اول اختصاص داده شده است.

۵- نقش شیعه در فرهنگ و تمدن اسلام و ایران نویسنده: دکتر علی اکبر ولایتی

تبیین علمی نقش شیعه در فرهنگ و تمدن اسلام و ایران به دو طریق صورت پذیرفته است. نخست، شناساندن نقش تعیین کننده حوزه‌ها و مدارس علمی شیعه، طی قرون متمادی، در گسترش و تعمیق فرهنگ و تمدن اسلامی، دوم، معرفی آثار و خدمات برجسته دانشمندان بنام و رجال شیعه در شاخه‌های گوناگون کتاب حاضر تلاش مولف کتاب برای تبیین نقش شیعه در شکل‌گیری و پیشرفت فرهنگ و تمدن اسلام و ایران است مولف سپس به چگونگی گسترش تشیع و اندیشه شیعی در ایران اشاره کرده و پس از بررسی اجمالی سیری تاریخی در مقدمه کتاب، به کنار هم قرار گرفتن هویت ایرانی و اسلامی در عصر صفویه اشاره کرده در کتاب حاضر نگارنده در دو فصل به نقش مدارس و حوزه‌های علمیه شیعه در گسترش علوم می‌پردازد. وی در فصل اول کتاب نگاهی به تاریخچه حوزه‌ها و مدارس علمی شیعه انداخته و فصل دوم را به روش‌ها، مواد و منابع درسی حوزه‌های علمی شیعه اختصاص داده است

پس از این گفتار نویسنده به حوزه‌های علمیه و مدارس شیعه در تاریخ اسلام می‌پردازد

اما فصل دوم کتاب حاضر که عمده‌ترین بخش کتاب را شامل می‌شود به شرح روش‌ها، مواد و منابع درسی حوزه‌های علمی شیعه و به تبع آن زندگی و آثار علما، دانشمندان، فقها و هنرمندان متأثر از مکتب تشیع اختصاص دارد مولف کتاب سپس به شش اصل کلی حاکم بر مجامع علمی شیعه در فلسفه علم، روش شناسی و اخلاق اشاره می‌کند و ویژگی‌های این اصول را تشریح می‌نماید آنگاه به مواد و متون درسی پرداخته بخش بعدی این فصل به ابزارها و مراکز آموزشی حوزه‌های علمیه شیعی پرداخته است. و همچنین روش‌ها و گونه‌های آموزشی را مورد تدقیق و بررسی قرار داده است بخش‌های بعدی فصل دوم کتاب به معرفی اندیشمندان، علما، هنرمندان، فلاسفه،

عرفا و دیگر بزرگان اثرگذار و متأثر از فرهنگ تشیع در رشته‌های مختلف علوم، جغرافیا، تاریخ، طب، هنر و غیره می‌پردازد. و هر بخش با پیش درآمدی بر جایگاه و اهمیت این رشته‌ها در فرهنگ و تمدن شیعی همراه است. همچنین در این بخش‌ها آرا و آثار مهمترین دانشمندان بررسی می‌شود بخش دیگری از موضوع کتاب حاضر به حوزه تاریخ و دانشمندان و مورخان این عرصه اختصاص دارد.

روش پژوهش

روش تحقیق نقلی تاریخی و کتابخانه‌ایی است

مفهوم شناسی

نظام آموزش زیر بنایی‌ترین عنصر هر جامعه می‌باشد از آنجا که از دوران صفویه تا قاجار نظام آموزش ایران بر دو محور مکاتب و مدارس دینی بوده است تا بعد که در عصر قاجار مکاتبی جای خویش را به نظام جدید دادند در این راستا بحث این رساله به تحلیل و بررسی نظام آموزش پرداخته است لذا قبل از ورود به بحث لازم است مفاهیم و مفردات و موضوع تحقیق تبیین گردد سپس به بحث و بررسی اصل موضوع پرداخته شود در این بحث به بررسی و تبیین مفاهیم لغوی و اصطلاحی به شرح ذیل پرداخته شده است

نظام

معنای لغوی النظام: سر و سامان دادن، راه و روش، نظام. گویند: ما زال علی نظام واحد پیوسته بر یک راه و روش است^۱

تعریف اصطلاحی نظام آموزش

«نظام آموزشی، مجموعه‌ای پیچیده و مرکب از اجزا و زیرنظام‌ها است که به گونه‌ای سازمان یافته که تا در اثر تکامل مداوم، هدف‌های از پیش تعیین شده را تحقق بخشد»^۲. زیر نظام‌ها شامل مدارس، کلاس‌ها، ادارات و غیره.

^۱ - بندر ریگی محمد، المنجد، ج 2 ص 1961

^۲ - مشایخ، فریده، فرایند برنامه ریزی آموزشی، تهران، انتشارات مدرسه، 1372، ص 37.

یا در تعریف دیگر آمده است: نظام آموزش مجموعه برنامه‌ها، روش‌ها، و مواد فراهم آمده برای دستیابی به اهداف مشخص آموزشی است^۳

مکتب

معنای لغوی: المکتب ج مکاتب: محل تعلیم دادن و فراگیری علم، جای خط نویسی، المکتبه ج مکاتب: کتابخانه

المکتب (آقا): معلم خط، معلم نوشتن، رجل مکتب: مردی که کتابهایی را دارد که مردم آنها را می‌نویسند

المکتب (آقا): معلم کتابت، آموزگار خط و نوشتن^۴

تعریف اصطلاحی مکتب

در تعریف مکتب‌خانه آمده است: ماده 1 - مکتب و مدرسه عبارت است از تأسیساتی که برای تربیت اخلاقی و علمی و بدنی ابناء نوع دائر می‌گردد^۵.

یا باز در تعریف دیگر آمده است: محل تعلیم خواندن و نوشتن کتاب و مکتب نامیده می‌شد^۶ مدرسه: کلمه مدرسه جمع مدارس است که به معنای محل درس خواندن آمده است^۷

تعریف اصطلاحی مدارس دینی

این مراکز دانشکده‌هایی را شامل می‌گردد که بر پایه تخصص علمی به وجود آمده و بالاترین و عالی‌ترین مرحله‌ای است که دانشگاه اسلامی از نظر تحول و ترقی و سیر به سوی کمال بدان نائل گردیده است^۸

^۳ - مجله روانشناسی و علوم تربیتی دانشگاه تهران، مقاله مقدمه ای بر طراحی نظام های آموزشی، فردانش هاشم، بهار

1372، شماره 52، ص 86

^۴ - ریگی همان ص 1552 - 1553

^۵ - قانون اساسی معارف مصوبات مجلس شورای تاریخ تصویب 1290/8/09 ماده 28 بند 8 ادوار دوره 1 شماره چاپ 2 شماره جلد 1 ص 425 به تاریخ 1329 قمری مصوبه پنجشنبه دهم شهر ذیقعد

^۶ - درانی کمال تاریخ آموزش و پرورش ایران قبل و بعد از اسلام ص 67

^۷ - ریگی همان ج 1 ص 460

^۸ - غنیه عبدالرحیم تاریخ دانشگاههای بزرگ اسلامی ترجمه نوره کسایی ص 50

صفویان: دودمانی ایرانی و شیعه بودند که در سال‌های ۸۸۰ تا ۱۱۰۱ هجری خورشیدی برابر ۹۰۷-۱۱۳۵ قمری و ۱۷۲۲-۱۵۰۱ میلادی بر ایران فرمانروایی کردند. بنیانگذار دودمان پادشاهی صفوی شاه اسماعیل یکم است که در سال ۸۸۰ خورشیدی در تبریز تاجگذاری کرد و آخرین پادشاه صفوی، شاه سلطان حسین است که در سال ۱۱۰۱ خورشیدی از افغان‌ها شکست خورد و سلسله صفویان برافتاد^۹

افشاریان: نام دودمانی (۱۱۶۳-۱۱۴۸ قمری و ۱۷۹۶-۱۷۳۶ میلادی) و اعضای یک سلسله ترک‌تبار بودند که بر ایران فرمانروایی کردند. بنیادگذار این دودمان نادر شاه افشار بود.^{۱۰}

زندیه: تأسیس: ۱۷۵۰/۱۱۶۳ انقراض: ۱۷۹۴/۱۲۰۹

زندیان: نام خاندانی پادشاهی است و میان فروپاشی افشاریان تا برآمدن قاجار به درازای چهل و شش سال در ایران بر سر کار بودند. این سلسله به سردمداری کریم خان زند از طایفه زند از سال ۱۱۶۳ هجری قمری در ایران به قدرت رسید^{۱۱}

قاجاریان: ۱۷۹۶-۱۹۲۵

قاجاریان نام دودمانی است که از حدود سال ۱۱۷۴ تا ۱۳۰۴ بر ایران فرمان راندند. بنیانگذار این سلسله آقا محمد خان است که رسماً در سال ۱۱۷۴ در تهران تاجگذاری کرد و آخرین پادشاه قاجار احمد شاه است^{۱۲}

^۹ <http://fa.wikipedia.org/wiki/>

^{۱۰} _ همان

^{۱۱} _ همان

^{۱۲} _ همان